

Wat: Center for the Development of People's Wisdom in the Community

Phrakhrunivitsinlakan¹ and Phrabaidika Piya Piyachano²

Received: January 03, 2023

Revised: October 19, 2023

Accepted: October 24, 2023

Abstract

This academic article aimed to study the duties and methods of disseminating Buddhist principles of temples in developing the wisdom of people in the community. It was found that temples had many duties and the methods of disseminating the teachings of the Buddha in accordance with the traditions that have been practiced for a long time. This has resulted in people in the community having faith in Buddhism. On Buddhist holy days and important Buddhist days, people expressed this by going to the temple, making merit, giving alms, keeping the precepts, and developing meditation. The current duties and methods of disseminating Buddhist principles were not sufficient. Temples, as centers for developing the wisdom of people in the community, where monks who resided at the temple, should adjust their methods of disseminating Buddhist principles by having discussions before chanting or Dhamma practice. Such methods will explain Buddhist principles with examples to make it easy for laypeople to understand and practice correctly and justly, which was wisdom at the Sutamaya panya,

¹⁻² Mahachulalongkornrajavidyalaya University

Corresponding author, e-mail: sunisa5691@gmail.com

Cintamayapanya, and Bhavanamayapanya levels that can be used as guidelines for living and making a proper living effectively. In addition to disseminating Buddhist principles, it also strengthened Buddhism in another way, which will be beneficial to humanity forever.

Keywords: Temples, Development Center, People's Wisdom, Community

วัด : ศูนย์พัฒนาพุทธปัญญาประชาชนในชุมชน

พระครูนิวริฐศีลขันธ¹ และพระใบฎีกาปิยะ ปิยชน²

Received: January 03, 2023

Revised: October 19, 2023

Accepted: October 24, 2023

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาหน้าที่และวิธีการเผยแผ่หลักพุทธธรรมของวัดในการพัฒนาพุทธปัญญาของประชาชนในชุมชน พบว่า วัดมีหลายหน้าที่ และวิธีการเผยแผ่หลักธรรมคำสอนของพุทธองค์เป็นไปตามประเพณีที่มีการปฏิบัติสืบต่อกันมา มีผลทำให้ประชาชนในชุมชนเกิดความเลื่อมใสศรัทธาในพุทธศาสนา ทุกวันพระและวันสำคัญทางพุทธศาสนาประชาชนแสดงออกโดยการเข้าวัด ทำบุญ ทำทาน รักษาศีล เจริญสมาธิภาวนา การปฏิบัติหน้าที่และวิธีการเผยแผ่หลักพุทธธรรมที่เป็นอยู่ยังไม่เป็นการเพียงพอ วัดในฐานะศูนย์พัฒนาพุทธปัญญาประชาชนในชุมชน ซึ่งพระภิกษุสงฆ์ที่จำวัด ควรมีการปรับวิธีการเผยแผ่หลักพุทธธรรมให้มีการสนทนาธรรมก่อน สวดมนต์หรือพุทธวิธี วิธีการดังกล่าวจะมีการอธิบายหลักพุทธธรรมพร้อมยกตัวอย่างประกอบ การอธิบายทำให้ศรัทธาเข้าใจง่าย และนำไปยึดปฏิบัติได้อย่างถูกต้องชอบธรรมเป็นพุทธปัญญาทั้งในระดับสุดมยปัญญา จินตามยปัญญาและภาวนามยปัญญา ที่สามารถนำไปเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตและสัมมาอาชีพได้อย่างมีประสิทธิภาพ นอกจากเป็นการเผยแผ่หลักพุทธธรรมแล้ว ยังเป็นการเสริมความแข็งแกร่งให้กับพุทธศาสนาอีกทางหนึ่ง อันจะเป็นประโยชน์ต่อมนุษยชาติสืบไป

คำสำคัญ: วัด, ศูนย์พัฒนา, พุทธปัญญาประชาชน, ชุมชน

¹⁻² มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Corresponding author, e-mail: sunisa5691@gmail.com

บทนำ

วัดส่วนใหญ่ตั้งอยู่ตามชุมชนที่ประชาชนร่วมกันสร้างเป็นวัดราษฎร์ และประชาชนในชุมชนต่างก็ยึดถือว่าวัดนั้นเป็นวัดของตน เป็นสมบัติร่วมกันของคนทั้งหมดในชุมชน ในทางจิตวิทยา วัดเสมือนเป็นที่พำนักประชาชนในชุมชนให้เป็นหมู่บ้าน ตำบล และจังหวัดตามลำดับ และถือเป็นหน่วยหนึ่งของสังคม โดยพื้นฐานชุมชนมีวัดเป็นรวมใจประชาชนในชุมชนให้ยึดเหนี่ยวผ่านหลักพุทธธรรม ที่มีพระสงฆ์เป็นที่เคารพนับถือ ที่สำคัญวัดเป็นแหล่งอบรม บ่มเพาะจิตสำนึกแก่ประชาชนในชุมชนให้เป็นคนดีมีศีลธรรม คุณธรรมและประกอบสัมมาอาชีพ อันเป็นรากฐานที่แข็งแกร่งของสังคมชุมชน เมื่อมองภาพใหญ่ขยายกว้างออกไป (Macro Perspective) จะทำให้ประเทศมีความมั่นคงทางสังคมที่คนในสังคมมีคุณธรรม จริยธรรมความประพฤติที่ดีงามทั้งกาย วาจา

วัดในอดีตเป็นสถานที่จำวัดของพระภิกษุ สามเณร และเป็นสถานที่ในการเผยแผ่หลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า เป็นสถานที่ที่ประชาชนในชุมชนส่งบุตรหลานมาอยู่รับใช้พระสงฆ์และรับการฝึกอบรมทั้งศีลธรรมและคุณธรรม รวมทั้งเล่าเรียนวิชาการต่าง ๆ ทั้งทางธรรมและทางโลก ยังเป็นสถานที่ที่ประชาชนในชุมชนมารับความรู้ทางพุทธธรรมตามที่พระสงฆ์เทศนา และเป็นสถานที่ประกอบพุทธพิธีทางศาสนา เป็นต้น วัดในปัจจุบันมีบทบาทและหน้าที่เพิ่มอีกหลายหน้าที่ เช่น เป็นสถานที่ก่อกำเนิดและอนุรักษ์ศิลปวัฒนธรรม การให้การศึกษาศิลปวัฒนธรรม ให้การสงเคราะห์ ช่วยเหลือบุตรหลานชาวบ้านที่ยากจนได้มาอาศัยเลี้ยงชีพพร้อมไปกับการได้ศึกษาเล่าเรียน ให้คำปรึกษาแนะนำเกี่ยวกับปัญหาชีวิตให้ระบายนความทุกข์ความเดือดร้อน ความรู้สึกคับแค้น ขุ่นข้องหมองใจต่าง ๆ และรับคำแนะนำสั่งสอนเกี่ยวกับวิถีแก้ปัญหา ไกล่เกลี่ยระงับข้อพิพาทระหว่างประชาชนในชุมชน เป็นที่จัดงานเทศกาล งานสนุกสนานรื่นเริง และมหรสพต่าง ๆ ของชุมชน ที่พักผ่อนหย่อนใจ ที่จัดกิจกรรมของชุมชน เป็นต้น

ปัจจัยที่ทำให้วัดมีความสำคัญดังกล่าวข้างต้น เป็นผลมาจากหลักพุทธธรรมของพระพุทธองค์ที่ถูกเผยแผ่ผ่านกระบวนการศึกษา อบรม ฝึกปฏิบัติจากพระสงฆ์ ทำให้ชาวบ้านมีความรู้ที่เกิดจากการศึกษาพระธรรมวินัย ที่พอจะเรียกได้ว่า “ปัญญา” (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตโต, 2561) เมื่อผนวกเข้าคำว่า “พุทธิ” จึงเรียกว่า “พุทธิปัญญา” ประเด็นที่ต้องพิจารณาว่าถ้าประชาชนในชุมชนมีพุทธิปัญญาภายใต้สภาวะธรรมแล้ว สามารถที่จะนำความรู้ในหลักพุทธธรรมไปจัดการชีวิตและการงานอาชีพได้เหมาะสมกับท้องถิ่น โดยมีวัดเป็นศูนย์กลางที่มีหน้าที่พัฒนาพุทธิ

ปัญญาแก่ประชาชนในชุมชน จึงเป็นวัตถุประสงค์ในการศึกษาของบทความนี้ และเพื่อความเข้าใจยิ่งขึ้นในการพัฒนาพุทธิปัญญาที่มีคุณค่าแก่ประชาชนในชุมชน จำเป็นต้องเข้าใจความหมายและเนื้อหาของความรู้ ปัญญาและพุทธิปัญญา ความเชื่อทางศาสนาของประชาชน ความเชื่อและการพัฒนาพุทธิปัญญาประชาชนในชุมชน ดังต่อไปนี้

ความรู้ ปัญญา และพุทธิปัญญา

การที่จะเข้าใจพุทธิปัญญาและนำไปใช้ประโยชน์ได้จำเป็นต้องเข้าใจความหมายของความรู้ ปัญญา และพุทธิปัญญา ทั้งสามคำมีความหมายใกล้เคียงกันมาก บางครั้งคนทั่วไปยากที่แยกอิสระจากกัน ขออธิบายความหมายดังนี้

ความรู้ (Knowledge) หมายถึง ความเข้าใจในสิ่งใด สิ่งหนึ่ง เรื่องใดเรื่องหนึ่งและอาจรวมไปถึงความสามารถในการนำสิ่งนั้นไปใช้เพื่อเป้าหมายบางประการ ดังนั้นความรู้จึงเป็นสิ่งที่สั่งสมมาจากศึกษา การเรียนรู้ ประสบการณ์และการค้นคว้า รวมทั้งความสามารถเชิงปฏิบัติและทักษะความเข้าใจ หรือสารสนเทศที่ได้รับมาจากการได้ยิน ได้ฟัง การคิด การปฏิบัติ หรือองคฺิวิชาในแต่ละสาขา (ราชบัณฑิตยสถาน, 2546) เช่น ความรู้ทางพุทธธรรมอาจได้จากการสนทนาธรรม การฟังพระสงฆ์เทศนา การศึกษาพระไตรปิฎก หรือเอกสารเกี่ยวกับพุทธศาสนา เป็นต้น ความรู้สามารถจำแนกได้ตามแหล่งที่มาเป็น 2 ประเภท (Polanyi, M., 1969) ได้แก่ ความรู้โดยชัดแจ้ง (Explicit Knowledge) เป็นความรู้ที่สามารถแสดงออกโดยการพูดหรือสามารถดึงออกมาได้จากการสอบถาม (Dummett, M., 1991) อีกประเภทหนึ่ง คือ ความรู้โดยนัย (Implicit Knowledge) เป็นความรู้ที่ไม่สามารถแสดงออกโดยคำพูดได้คือรู้มากกว่าที่จะบอกได้ ซึ่งเป็นความรู้ที่ไม่ชัดแจ้ง ความรู้โดยนัยนี้สอดคล้องกับสิ่งที่โพลานยี (Polanyi, M., 1967) เรียกว่า “การรู้โดยปริยาย” (Tacit Knowledge) ที่ว่าเรารู้ได้มากกว่าที่เราจะบอกได้ ความรู้โดยนัยหรือความรู้โดยปริยายจะฝังอยู่ในตัวบุคคล ไม่สามารถเขียนเป็นหนังสือ ตำราได้ ความรู้โดยนัยและความรู้โดยปริยายยังสามารถจำแนกให้เห็นความแตกต่างได้กล่าวคือ ความรู้โดยปริยายเป็นความรู้ที่ได้จากประสบการณ์ เช่น การเรียนรู้ในการขับมอเตอร์ไซด์ (Motor Cycle) อย่างชำนาญ เป็นความรู้ที่ไม่สามารถที่จะอธิบายได้อย่างถ่องแท้ว่าทักษะการขี่รถมอเตอร์ไซด์อย่างชำนาญนั้นได้รับมาอย่างไร หรือนายแพทย์ที่มีฝีมือ

การผ่าตัดศัลยกรรม ฯลฯ เป็นความรู้ที่อยากจะสอนให้ผู้อื่นมีความชำนาญอย่างตน และเมื่อผู้ถูกฝึกสอนได้ปฏิบัติด้วยตนเองอาจมีความชำนาญมากกว่าผู้สอนก็ได้

วัดเป็นองค์กรทางสังคมได้มีการอาศัยความรู้ในการบริหารวัดทั้งที่เป็นความรู้โดยชัดแจ้งและความรู้โดยนัย (Polanyi, M., 1969) ความรู้โดยชัดแจ้งส่วนใหญ่ได้จากพระธรรมวินัย และความรู้จากศาสตร์การบริหารสมัยใหม่ ความรู้โดยนัยเป็นความรู้ที่ซับซ้อนกว่าความรู้โดยชัดแจ้งซึ่งได้รับจากประสบการณ์จริงในการปฏิบัติธรรมที่นำหลักธรรมคำสอนของพุทธองค์ไปปฏิบัติ จนรู้แจ้งเห็นจริง สามารถที่จับภาพ มองเห็นภาพขั้นตอน กระบวนการ เทคนิคในการแก้ปัญหา วิธีการและสามารถถ่ายทอดความรู้ในหลักพุทธธรรมแก่ญาติโยมชุมชนรอบวัด ดังกรณีที่ภิกษุสงฆ์ในวัดแม้รู้ถึงหลักธรรมคำสอนของพุทธองค์และเข้าใจพันธกิจของวัดอย่างดี แต่ความสำเร็จขึ้นอยู่กับการเผยแผ่หลักพุทธธรรมให้แก่ญาติโยมแล้วญาติโยมนำไปปฏิบัติในการดำเนินชีวิต ดับทุกข์แก้ไข้ปัญหาทั้งในทางส่วนตัว ครอบครัวและชุมชน การที่ภิกษุสงฆ์ทำหน้าที่จนบรรลุพันธกิจ เรียกความรู้นี้ว่า “ความรู้โดยนัย” ซึ่งความรู้ชนิดนี้เป็นความรู้ในเชิงปฏิบัติสามารถถ่ายทอด ส่งต่อให้เรียนรู้อันได้

การที่วัดทำหน้าที่เป็นศูนย์พัฒนาพุทธปัญญาประชาชนในชุมชน การจัดการความรู้โดยนัยจึงมีความสำคัญ ซึ่งวิธีการจัดการหลักพุทธธรรมที่จะเผยแผ่และอบรมญาติโยมต้องรู้ว่าเป็นความรู้ในหลักธรรมอะไรที่เหมาะสมกับสภาพของชาวบ้านและชุมชน ต้องมีความเข้าใจหรือความคิดรวบยอด (Comprehension) นำไปปรับใช้ได้ (Application) ทำการวิเคราะห์ (Analysis) สังเคราะห์ (Synthesis) และประเมินผล (Evaluation) ตามลำดับ (Bloom, B.S., et al, 1956) การจำแนกความรู้ออกเป็นความรู้โดยชัดแจ้ง ความรู้โดยนัยและความรู้โดยปริยาย ยังไม่เป็นการเพียงพอในการจัดการความรู้ที่เป็นประโยชน์ต่อการดำเนินงานของวัด หากพิจารณาแนวคิดการจัดการความรู้ของกุปตา (Gupta, D., 2022) ได้จำแนกชนิดความรู้ที่ชัดขึ้นและช่วยทำให้จัดการความรู้มีประสิทธิผลเพิ่มขึ้น เพราะจะทำให้รู้ว่าความรู้ชนิดใดจัดการได้ จัดการไม่ได้ และรู้ว่าการจัดการความรู้จะเป็นประโยชน์ต่อกิจกรรมของวัดได้มากเพียงใด ในทางปฏิบัติการสามารถจำแนกความรู้ออกเป็น 7 ชนิด ดังนี้

1. ความรู้โดยชัดแจ้ง เป็นความรู้ที่สามารถบันทึก ถ่ายทอด สามารถเรียนรู้แบ่งปันและเข้าใจง่าย สามารถแสดงออกโดยการพูด หรือที่ปรากฏบนเอกสาร หลักฐานต่าง ๆ เช่น พระธรรมวินัย

2. ความรู้โดยนัย เป็นความรู้ที่ซับซ้อนกว่าความรู้โดยชัดแจ้ง และเป็นความรู้ที่ได้รับจากประสบการณ์จริง ผู้ที่มีความรู้สามารถมองเห็นเป็นภาพหรือจำเป็นภาพและถ่ายทอดได้ เช่น รู้ว่าจะเดินอย่างไร ว่ายน้ำอย่างไร การสื่อสารที่มีประสิทธิภาพทำอย่างไร เป็นต้น สรุปลงาย ๆ คือ เป็นความรู้ในรูปทักษะที่สามารถถ่ายทอดจากงานหนึ่งไปอีกงานหนึ่งได้ในทางพุทธศาสนาคือ การปฏิบัติธรรมเพื่อนำหลักพุทธธรรมไปปฏิบัติดับทุกข์ แก้ไขปัญหาชีวิตได้

3. ความรู้โดยปริยาย เป็นความรู้ที่จับต้องไม่ได้ เป็นความรู้ที่ได้รับมาจากประสบการณ์ส่วนตัวและบริบทส่วนบุคคล ยากที่จะอธิบายได้บนกระดาษ เช่น ทักษะภาษา ความเข้าใจ การคิดเลขเร็ว ทักษะภาวะผู้นำ (Leadership Skills) การเขียนที่ดี (Great Writing) เป็นต้น หรือที่เราเรียกว่า “พรสวรรค์” เป็นความรู้ที่ได้จากประสบการณ์ส่วนตัวแสดงออกได้ยาก แต่จะถูกใช้เมื่อใดขึ้นอยู่กับสถานการณ์ที่เผชิญ

4. ความรู้เชิงประกาศ (Declarative Knowledge) เป็นข้อเท็จจริงที่ค่อนข้างคงที่ในธรรมชาติ (Static in Nature) เช่น หลักการ แนวคิด ปรัชญา ทฤษฎี หรือเหตุการณ์ เป็นต้น หรือเรียกว่าเป็นความรู้เชิงพรรณนา อาจถือได้ว่าเป็นรูปแบบหนึ่งของความรู้โดยชัดแจ้ง

5. ความรู้เชิงกระบวนการ (Procedural Knowledge) เป็นความรู้ที่ตรงข้ามกับความรู้เชิงประกาศ เป็นความรู้ที่ตอบคำถามว่า “อย่างไร” รวมถึงข้อมูลเกี่ยวกับวิธีต่าง ๆ ในการปฏิบัติงานเฉพาะ หรือเป็นความรู้เชิงขั้นตอนได้มาจากประสบการณ์ ความรู้ชนิดนี้เป็นรูปแบบหนึ่งของความรู้โดยนัย ในทางปฏิบัติควรจัดทำเป็นเอกสาร เช่น กระบวนการจัดการคุณภาพ คู่มือการปฏิบัติงาน Workflow, Work Instructions เป็นต้น เพื่อให้ผู้อื่นสามารถเรียนรู้และนำไปปฏิบัติ

6. ความรู้เบื้องต้น (Prior Knowledge) เป็นความรู้ที่ได้มาโดยไม่ขึ้นกับหลักฐานหรือประสบการณ์ใด ๆ เนื่องจากเป็นความรู้ชนิดที่ไม่ใช่ประสบการณ์ แต่เป็นความรู้ที่เป็นผลมาจากการใช้เหตุผลเชิงนามธรรมหรือตรรกะเพียงอย่างเดียว ความรู้ชนิดนี้เป็นการประยุกต์ใช้ความรู้เบื้องต้นในวิชาปรัชญา คณิตศาสตร์ วิศวกรรมศาสตร์ หรือวิทยาศาสตร์อื่น ๆ อย่างไรก็ดี ความรู้ชนิดนี้ไม่ค่อยถูกใช้บ่อยในองค์กร เช่น ผู้บริหารจะรู้ว่ากิจการจะคุ้มทุนจะต้องเพิ่มยอดขายในแต่ละเดือนเท่าใด ซึ่งในแต่ละเดือนนั้นพฤติกรรมผู้บริโภคมีการเปลี่ยนแปลง และสภาพแวดล้อมทางเศรษฐกิจมีความไม่แน่นอนสูง แต่สามารถคาดการณ์ได้แม่นยำ

7. ความรู้ภายหลัง (Posteriori Knowledge) เป็นความรู้ที่ได้จากประสบการณ์ ความรู้ที่สามารถให้เหตุผลและอธิบายอย่างมีเหตุผลได้ก็ต่อเมื่อบุคคลได้สังเกตเหตุการณ์บางอย่างมาแล้วเท่านั้น ความรู้ชนิดนี้เป็นเรื่องอัตวิสัย (Subjective) เพราะต้องอาศัยการตีความของแต่ละบุคคลจากการสังเกตของตนเป็นอย่างมาก ความรู้ชนิดนี้ไม่อาจใช้ได้โดยตรงกับกิจการงานในองค์กร แต่ใช้ว่าไม่สำคัญ เนื่องจากความคิดนี้มีส่วนในการเพิ่มความคิดสร้างสรรค์และสร้างโอกาสใหม่ ๆ สำหรับกิจการ และเป็นกุญแจสำคัญสู่วัตถุกรรม และการแก้ปัญหาที่ใหญ่กว่าและยากต่อการแก้ไข ความรู้ภายหลังนี้ไม่สามารถที่จะกำหนดแนวทางไว้ เพราะจะต้องอาศัยการตีความและบูรณาการในหลายศาสตร์เพื่อหาคำตอบที่ซับซ้อน ความรู้นี้มักเกิดจากคำถามที่ท้าทาย เช่น การรณรงค์อย่างไรและประเภทใดที่จะทำให้สร้างโอกาสในการขายได้มากขึ้น องค์กรจะปรับการพัฒนาผู้ใช้งานโปรแกรมให้ปฏิบัติงานดีขึ้นได้อย่างไร เป็นต้น

หลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าถือเป็นความรู้โดยชัดแจ้ง หรือความรู้เชิงประกาศนียบ แต่ที่พระพุทธองค์ได้ประกาศหลักธรรมปฐมเทศนา "ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร" แก่ปัญจวัคคีย์ทั้งห้า ที่พุทธศาสนิกชนถือวันปฐมเทศนาเป็นวันสำคัญทางพุทธศาสนา เรียกว่า "วันอาสาฬหบูชา" ดังนั้นหลักพุทธธรรมจึงเป็นความรู้โดยชัดแจ้ง เมื่อนำความรู้โดยชัดแจ้งไปปฏิบัติตามแต่ละวิธีของนิกาย และรู้แจ้งเห็นจริงจึงเป็นความรู้โดยนัยที่สามารถถ่ายทอดสอนฝึกปฏิบัติกันได้ แต่ถ้าปฏิบัติจนบรรลุอรหัตต์ถือเป็นความรู้โดยปริยาย เนื่องจากแต่ละคนไม่สามารถได้เข้าของในการเข้าถึงหลักพุทธธรรมจนบรรลุปรินิพพานเหมือนกันทุกคน

ปัญญา (intellect) ตามพจนานุกรมไทยฉบับราชบัณฑิตยสถานให้ความหมายว่าเป็น ความรอบรู้ ความเฉลียวฉลาด หรือปัญญาหมายถึงความรู้ทั่ว ปรีชาหยั่งรู้เหตุผล ความรู้เข้าใจ ชัดเจน ความรู้เข้าใจหยั่งแยกได้ในเหตุผล ดีชั่ว คุณโทษ ประโยชน์หรือมิใช่ประโยชน์ เป็นต้น เมื่อมีความรอบรู้แล้วสามารถที่จะจัดแจง จัดสรร จัดการ ดำเนินการให้ลุล่วง ล่วงพ้นปัญหา ในทางพุทธศาสนาปัญญาสามารถจัดได้เป็น 3 ระดับ ได้แก่ สุตมยปัญญา จินตามยปัญญาและภาวนามยปัญญา สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต) (2561) อธิบายไว้ดังนี้ ระดับแรก เป็นปัญญาที่เกิดจากการสดับเล่าเรียน เกิดจากการได้ฟัง ได้อ่าน ได้เรียนรู้เรื่องราวจากปัญญาของผู้อื่น เช่น นักศึกษา เรียนรู้จากครูบาอาจารย์ ลูกหลานเรียนรู้จากพ่อแม่ ปู่ ย่า ตายาย เป็นต้น หรือฟังธรรมแล้วเกิดศรัทธา เชื่อ เลื่อมใส หรือเห็นชอบ แล้วนำพิจารณา ไตร่ตรอง คิดทบทวน คิดรอบด้านอย่าง

รอบคอบจึงเกิดเป็นปัญญาระดับ “สุตมยปัญญา” ลำดับถัดมาจึงนำสิ่งที่ได้เล่าเรียนหรือรับฟังมานั้น วิเคราะห์ ตรวจสอบถึงความเป็นเหตุเป็นผล (Rationality) ผลเกิดจากเหตุอย่างแท้จริงและใกล้ชิดกันจึงเกิดเป็น “จินตมยปัญญา” อธิบายขยายความคำว่าความเป็นเหตุและผล มิใช่เหตุที่นั้นไกลจากผล เช่น ฝီးเสื้อกระพ้อปีกที่ป่าอะเมซอน จึงเกิดพายุเกย์ที่ประเทศไทย หรือฝนตกเพราะกบมันร้อง ฯลฯ มิใช่เป็นเรื่องของเหตุผลตามหลักพุทธศาสนา “อิทัปปัจจตา” เมื่อนำความรู้หรือปัญญาทั้งสองระดับมากำหนดไว้ในใจในสภาวะธรรมทั้งหลายได้ปัญญาที่มีคุณอนันต์ไม่มีโทษ เรียกว่า “ภาวนามยปัญญา” การลำดับปัญญาดังกล่าวข้างต้นใช้สำหรับบุคคลทั่วไป แต่ใช้ไม่ได้กับพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าตรัสรู้ด้วยพระองค์เองไม่ต้องสดับเล่าเรียนจากใคร ปัญญาของพระองค์เริ่มจากจินตมยปัญญาและภาวนามยปัญญา

พุทธิปัญญา (Wisdom) เป็นคำสมาสระหว่างคำว่า “พุทธิ” คำว่า “ปัญญา” พุทธิ ตามพจนานุกรมไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน หมายถึง ปัญญา ความฉลาด และคำว่า “ปัญญา” หมายถึง ความรอบรู้ ความรู้ทั่ว ความฉลาดเกิดแต่การเรียนรู้การคิด เมื่อสองคำมาสมาสกันเป็น พุทธิปัญญา และในภาษาอังกฤษมีการใช้อยู่หลายคำ เช่น intellect , Wisdom, Cognition ดังนั้นพุทธิปัญญาสามารถใช้ในความหมายของคำว่า “ปัญญา” หมายถึง ความฉลาดรอบรู้เกิดแต่การเรียนรู้ที่เข้าใจธรรมชาติมนุษย์ ซึ่งสามารถอธิบายด้วยทฤษฎีพุทธิปัญญานิยมตามแนวคิดของบรูเนอร์ (Bruner, J., 1960) เป็นปัญญาที่เกิดจากการเรียนรู้ โดยเชื่อว่าการเรียนรู้จะเกิดขึ้นได้ต่อเมื่อผู้เรียนรู้ข้อมูลและข่าวสารจากการมีปฏิสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมและสำรวจสิ่งแวดล้อม และเชื่อว่าการรับรู้ของมนุษย์เป็นสิ่งที่มนุษย์เลือก หรือสิ่งที่รับรู้ที่ขึ้นอยู่กับความใส่ใจของผู้เรียนที่มีต่อสิ่งนั้น จากแนวคิดทฤษฎีนี้ เชื่อว่าผู้เรียนอยากรู้อยากเห็น ทำให้เกิดแรงขับให้เกิดพฤติกรรมสำรวจตรวจสอบสภาพแวดล้อมและเกิดการเรียนรู้ ในทางสังคมเชื่อว่าการเรียนรู้ของมนุษย์ส่วนมากเป็นการเรียนรู้โดยการสังเกตหรือเลียนแบบที่เรียกว่า การเรียนรู้โดยการสังเกต และการเรียนรู้โดยการเลียนแบบ การเรียนรู้โดยการสังเกตเป็นกระบวนการในการรู้จักคิด หรือพุทธิปัญญา (Wisdom Process) ซึ่งเป็นการมองเห็นแหล่งที่มาของพุทธิปัญญาจากการเรียนรู้ เลียนแบบ หรือการสังเกต เป็นต้น

ปัญญาในทางโลกเป็นเรื่องโลกียะส่วนปัญญาทางพุทธธรรมเป็นเรื่องของโลกุตระ เนื่องจากปัญญาทางโลกยังไม่ได้มีการแยะแยะจำแนกความรู้ที่ชอบธรรมหรือชั่วไม่ชอบธรรมแต่ต้น แม้ว่ามีผลฉลาดจากการพัฒนาเทคโนโลยีขึ้นก้าวหน้าในยุคดิจิทัลมีการสร้างหุ่นยนต์

ปัญญาประดิษฐ์ (Artificial Intelligence; AI) และใช้เป็นอาวุธทำลายล้างกันจึงไม่นับเป็นปัญญาตามนัยความหมายปัญญาทางธรรมของพุทธศาสนา เพราะไม่ว่าจะเป็นปัญญาระดับสุดมยปัญญา จินตมยปัญญา และภวานามยปัญญาล้วนด้วยการกำหนดไว้ในใจในสภาวะธรรมคือต้องมีแนวคิดที่ถูกต้อง ความเห็นชอบตามทำนองคลองธรรมแต่ต้นคิด (สัมมาทิฐิ) โดยผ่านกระบวนการไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ทำให้ปัญญาที่เกิดขึ้นนี้เมื่ออยู่ในสภาวะภาวนาศิลแล้วจะไม่มีอคติ กิเลสครอบงำ จึงเป็นปัญญาที่ชอบและมีคุณค่าต่อสรรพสิ่งทั้งหลาย ไม่เป็นพิษภัยต่อมวลมนุษยชาติและสภาพแวดล้อม

ความเชื่อทางพุทธศาสนาของประชาชน

ก่อนที่พุทธศาสนาจะเข้ามาเผยแผ่ในประเทศไทย คนไทยเชื่อในอำนาจสิ่งที่อยู่เหนือธรรมชาติ เพื่อขจัดปัดเป่าความรู้สึกไม่ปลอดภัย กลัวอำนาจที่มองไม่เห็น เมื่อเกิดเหตุการณ์ทางธรรมชาติที่ทำอันตรายต่อชีวิตและทรัพย์สิน แต่หาเหตุผลมาอธิบายไม่ได้ จึงคิดว่าจะต้องมีสิ่งใด สิ่งหนึ่งบันดาลให้เป็นไป ซึ่งไม่สามารถบอกได้ว่าอำนาจเหนือธรรมชาตินั้นคืออะไรจึงมีจินตนาการตามความรู้สึกว่าสิ่งนั้นคือ ภูตผี ปีศาจ วิญญาณ เทวดา นางไม้ เป็นต้น (दनัย ไซโยธา, 2538) ความเชื่อดังกล่าวจึงเชื่อมโยงกับพิธีกรรมต่าง ๆ เช่น การไหว้ผี ประเพณีสืบชะตาเมือง พิธีไหว้พระภูมิ-ผีเรือน พิธีจัดตั้งศาลพระภูมิ พิธีแห่นางแมวขอฝน เป็นต้น ซึ่งเป็นความเชื่อที่ตรงกันข้ามกับหลักธรรมของพุทธศาสนาที่สอนให้เข้าใจธรรมชาติ ปฏิเสธสิ่งที่อยู่เหนือธรรมชาติ โดยการใช้เหตุผลในการแก้ไขปัญหา ดับทุกข์ที่สาเหตุเป็นการแก้ไขปัญหตามหลักพุทธธรรมอริยสัจ 4 ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค เนื่องจากทุกสรรพสิ่งเกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไปล้วนมีเหตุปัจจัย ซึ่งพระพุทธองค์ได้ค้นพบหลักความจริงถึงเหตุและผลมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกันที่ทำให้ผลเกิดขึ้นตามหลักพุทธธรรม อิทัปปัจจยตา ไม่ใช่อำนาจเหนือธรรมชาติดลบันดาล พุทธศาสนาสอนให้ใช้ปัญญาตามกระบวนการไตรสิกขา ศีล สมาธิ ปัญญา และสอนให้แก้ไขปัญหาด้วยความสามารถของตนเอง (อรรถาธิ อรรถโนนาโถ) สอนให้มนุษย์ใช้ศรัทธาประกอบด้วยปัญญาที่มนสิการภายใต้สภาวะธรรม เริ่มจากการคิดชอบ เห็นชอบได้ความรู้ ถูก ความเข้าใจถูกตามทำนองคลองธรรม (สัมมาทิฐิ) บนเหตุผลที่ได้จากการตรวจสอบวิเคราะห์ ข้อมูลที่ถูกต้องเป็นจริงตามหลักกาลามสูตร และให้เชื่อในเรื่องกรรม อย่างไรก็ตาม ปัญญาทางพุทธศาสนายังไม่อาจขจัดความเชื่อในสิ่งที่เหนือธรรมชาติได้หมด อาจเป็นเพราะความเชื่อในสิ่งเหนือ

ธรรมชาติมีมานานก่อนที่พุทธศาสนาจะเข้ามาเผยแพร่ในประเทศไทย อีกส่วนอาจเป็นเพราะประชาชนยังไม่สามารถเข้าใจเข้าถึงหลักพุทธธรรมอย่างแท้จริง ดังนั้นความเชื่อของชาวบ้านที่บอกว่าเป็นพุทธศาสนิกชนจึงมีลักษณะความเชื่อทางพุทธศาสนาผสมกับลัทธิพราหมณ์และความเชื่อในเรื่องไสยศาสตร์หรือผีสิงเทวดา (วิญญูณนิยม) (จำนงค์ อติวัฒน์สิทธิ์ และคณะ, 2540) รวมทั้งเชื่อในโชคกลาง (อานนท์ อาภาภิรมย์, 2525)

การที่คนไทยมีความเชื่อในพุทธศาสนาโดยมีพระพุทธรูปเป็นศาสนาดำเนินมาหมายถึงการเชื่อถือ การนับถือว่าศักดิ์สิทธิ์ การไว้วางใจในหลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธรูปที่สามารถปลดปล่อยความทุกข์ได้ อย่างไรก็ดี เมื่อคนไทยมีความเชื่อทางศาสนาผสมกับลัทธิพราหมณ์และเชื่อในไสยศาสตร์ ทั้งสามความเชื่อสามารถทำหน้าที่ของแต่ละฝ่ายได้ อยู่ร่วมกันได้ไม่ถึงกับศัตรูทำลายล้างซึ่งกันและกัน ความสำคัญตรงนี้สอดคล้องกับหลักคำสอนของศาสนาพุทธที่สอนให้พุทธศาสนิกชนยึดตามแนวทางสายกลาง (มัชฌิมาปฏิปทา) จึงเป็นกลวิธีประนีประนอมกับความเชื่อดั้งเดิมทำให้มีพื้นที่ที่จะขยายผลเผยแพร่หลักธรรมคำสอนของพุทธศาสนาได้ จนกลายเป็นความเชื่อศรัทธาในพุทธศาสนาที่ประชาชนนับถือมากที่สุด ราวประมาณร้อยละ 95 ของประชาชนทั่วประเทศ (สถานทูตสหรัฐอเมริกาและสถานกงสุลในประเทศไทย, 2563)

ความเชื่อ และการพัฒนาพุทธปัญญาประชาชนในชุมชน

ประชาชนในชุมชนส่วนใหญ่ของไทยนับถือพุทธศาสนา ซึ่งเป็นศาสนาประจำชาติ เมื่อศึกษาถึงแก่นแท้ของพุทธศาสนาพบว่าหลักพุทธธรรมจะปฏิเสธความเชื่อในเรื่องเหนือธรรมชาติและไสยศาสตร์ แต่จะเน้นในความเชื่อเรื่องบาปบุญคุณโทษซึ่งเป็นกฎแห่งกรรม ศาสนาจะสร้างระบบความเชื่อและการปฏิบัติซึ่งรวมเอาหลักการของศาสนาทุกอย่างทั้งที่เป็นแบบโลกียะและแบบศักดิ์สิทธิ์ที่คอยทำหน้าที่ดำรงความเป็นปึกแผ่นของสังคมชุมชนไว้ให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน (สมภาร พรหมทา, 2546) และยังเป็นการช่วยให้มนุษย์ได้รู้และเข้าใจว่าเป้าหมายและแก่นสารของชีวิตคืออะไร และแก่นสารของชีวิตนั้นเป็นสิ่งที่ไม่จำเป็นต้องมีใครมากำหนดหรือบีบบังคับ เพราะเป็นสิ่งที่มิอยู่ในธรรมชาติอยู่แต่เดิม ฉะนั้น ศาสนาจึงเป็นเรื่องของการแสวงหาคคุณค่าและเป้าหมายของชีวิตที่เกิดขึ้นจริงกับมนุษย์ (อัลเบิร์ต ไอน์สไตน์, 2545) แต่โดยทั่วไปแล้วในสังคมไทยไม่ว่าจะเป็นสังคมเมืองหรือสังคมชนบทพบว่า มีระบบความเชื่ออยู่ถึง 3 ระบบความเชื่อได้แก่ศาสนา ไสยศาสตร์

และโหราศาสตร์ (รัชนิกร เศรษฐ์, 2528) ในขณะที่อานนท์ อาภาภิรมย์ (2525) ได้กล่าววามายาศาสตร์ที่มีอยู่ในสังคมไทยมี 2 ประเภท ได้แก่ ไสยศาสตร์ซึ่งเป็นเรื่องอำนาจลึกลับของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เครื่องรางของขลัง น้ำมันต์ และเวทมนต์คาถา อีกประเภทหนึ่ง คือ โขกลางซึ่งเป็นเรื่องของเครื่องหมายที่ปรากฏให้เห็นอันจะบอกเหตุร้ายหรือเหตุดี ในขณะที่ด้านหลักของความเชื่อที่ศรัทธาในพุทธศาสนาที่ยอมรับว่าเป็นสิ่งดีงามของหลักคำสอนของพุทธศาสนาที่เป็นวิทยาศาสตร์สามารถนำไปปรับใช้ในการแก้ไขปัญหาในการดำเนินชีวิตและสัมมาอาชีพแก่มนุษย์ทุกรูปนาม ไม่ว่าจะอยู่ในชุมชนชนบทหรือชุมชนเมือง การที่ได้ชื่อว่าเป็นพุทธศาสนิกชนนั้นควรมีความเข้าใจหลักพุทธธรรมที่จะได้นำไปปรับใช้ในการดำเนินชีวิตและสัมมาอาชีพได้มากกว่าที่เป็นอยู่ โดยมีวัดเป็นศูนย์ในการสอนฝึกปฏิบัติตามหลักพุทธศาสนาและเพิ่มหน้าที่ในการพัฒนาพุทธปัญญา

หลักพุทธธรรมที่ประชาชนในชุมชนควรได้รับการเรียนรู้จากพระสงฆ์ที่จำวัดของชุมชนจะได้ผลดี เพราะพระสงฆ์เป็นที่เคารพนับถือจากประชาชนในชุมชน ทำให้ประชาชนเชื่อและศรัทธาในหลักพุทธธรรมที่พระสงฆ์เทศนา สั่งสอน เนื่องจากโดยพื้นฐานพุทธศาสนิกชนยอมรับว่า ศาสนาพุทธมีจุดมุ่งหมายต้องการให้มนุษย์นำหลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ไปปรับประยุกต์ใช้เป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตและสัมมาอาชีพ การทำให้ประชาชนในชุมชนมีพัฒนาการความฉลาดรอบรู้ถูกและต้องเข้าใจถูกต้องหรือมีพุทธปัญญาในหลักพุทธธรรมที่สามารถนำไปเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตและสัมมาอาชีพได้อย่างมีประสิทธิภาพ ไม่ปล่อยชีวิตให้เป็นไปตามการดลบันดาลจากสิ่งที่มองไม่เห็นเหนือธรรมชาติ วัดโดยพระสงฆ์ที่จำวัดจะต้องทำให้วัดเป็นเสมือนโรงเรียนสำหรับประชาชนในชุมชนที่ทำหน้าที่อบรมทางศีลธรรมและวิชาการ รวมทั้งยังเป็นสถานที่เผยแพร่คำสอนและแสดงธรรมเทศนาแก่ชาวบ้าน (พระสุธีวรญาณ, 2549; พระมหาประยุทธ์ ปยุตโต, 2512) การจะดำเนินการให้เป็นจริงดังกล่าวดได้ วัดต้องใช้โอกาสทุกวันพระและวันสำคัญทางศาสนา โดยวัดและพระสงฆ์ควรเพิ่มหน้าที่และเวลาในด้านเผยแพร่ธรรมะให้มากกว่าที่เป็นอยู่ ด้วยวิธีการอบรมสั่งสอนประชาชนในชุมชน อาจเรียกว่าการ “สนทนาธรรม” ที่นำเอาหลักธรรมคำสอนของพุทธศาสนาที่เป็นภาษาบาลีให้เป็นภาษาชาวบ้านที่เข้าใจง่าย (Simplify) และนำไปใช้เป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตและสัมมาอาชีพของแต่ละชุมชน (Application) วิธีการเพิ่มกิจกรรมสนทนาธรรมควรใช้เวลาประมาณ 30 นาทีไม่เกิน 1 ชั่วโมง ก่อนสวดมนต์หรือพุทธพิธีตามประเพณีปฏิบัติ ที่มีเนื้อหาสาระการสนทนาธรรมเป็นการอธิบายหลักพุทธธรรมให้แก่ประชาชนในชุมชนให้เป็นคนมีเหตุผล (อิ

ห้ปัจจัยจยตา) เหตุและผลมีความสัมพันธ์กันอย่างไร (ปฏิจจสมุปบาท) ความจริงปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นตั้งอยู่และดับไปนั้น ล้วนมีเหตุและผลที่ต้องอาศัยข้อมูลตามหลักธรรมกาลามสูตรแล้ว วิเคราะห์ข้อมูลที่รอบด้านอย่างรอบคอบแบบโยนิโสมนสิการ โดยพัฒนาผ่านกระบวนการไตรสิกขา คือ สมาธิ ปัญญา จึงจะเกิดพุทธิปัญญาทั้งในระดับสุตมยปัญญา จินตามยปัญญา และภาวนามยปัญญา ดังนี้เป็นตัวอย่งที่วัดแต่ละชุมชนสามารถที่จะผลิตเนื้อหาของการสนทนาธรรมให้สอดคล้องกับวัฒนธรรมของชุมชน ที่สำคัญในการอธิบายหลักพุทธธรรมแก่ประชาชนในชุมชนด้วยเทคนิคการแปลงหลักพุทธธรรมให้เป็นภาษาที่ชาวบ้านเข้าใจง่าย พร้อมยกตัวอย่างที่ใกล้ตัวชาวบ้านเพื่อความเข้าใจที่ชัดเจนแก่ชาวบ้านประกอบกัน เมื่อชาวบ้านมีพุทธิปัญญาที่มีหลักคิดอย่างมีเหตุผลแล้วจึงจะสามารถนำไปวางแผนแก้ไขปัญหาในการดำเนินชีวิตและสัมมาอาชีพด้วยหลักอริยสัจ 4 ดังนี้ เป็นต้น การที่ประชาชนเข้าใจเข้าถึงหลักพุทธธรรมอย่างแท้จริง จะเป็นการเสริมความแข็งแกร่งให้กับพุทธศาสนาอันจะยังประโยชน์ต่อมนุษยชาติสืบไป

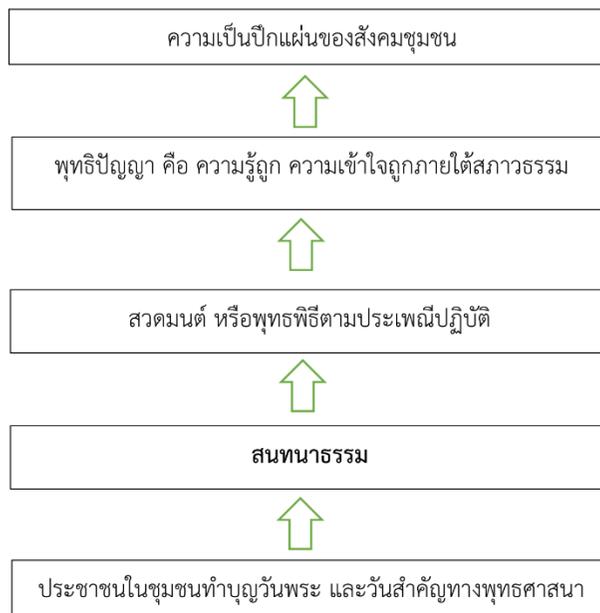
บทสรุป

ชุมชนส่วนใหญ่มีวัดประจำชุมชนเรียกว่าวัดราษฎร์ที่ประชาชนมีความศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทศาสนาได้ร่วมกันสร้างวัดและศาสนสถานเพื่อเป็นสถานที่ทำบุญ ฟังธรรม เป็นสถานที่จำวัดของพระภิกษุ สามเณร และเป็นสถานที่ในการเผยแผ่หลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า เป็นสถานที่สำหรับประชาชนในชุมชนส่งบุตรหลานมาอยู่รับใช้พระสงฆ์และรับการฝึกอบรมทั้งศีลธรรมและคุณธรรม เป็นต้น วัดจึงเป็นเสมือนโรงเรียนประจำชุมชนในการให้การศึกษาเรียนรู้แก่ประชาชนให้มีความคิดที่มีเหตุผล (อิทัปปัจจยตา) ภายใต้สภาวะธรรมตั้งแต่เริ่มต้นในการคิด จึงได้ความรู้และความเข้าใจที่ถูกต้อง (สัมมาทิฏฐิ) เป็นพุทธิปัญญาภายใต้สภาวะธรรมทั้งระดับสุตมยปัญญา จินตามยปัญญาและภาวนามยปัญญา ผลกระทบด้านหนึ่งจะนำไปสู่การปฏิเสธความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติ และผลกระทบอีกด้านหนึ่งเท่ากับเป็นการเพิ่มพื้นที่ในการเผยแผ่หลักพุทธธรรม วัดโดยพระสงฆ์ที่ประจำวัดควรมีหน้าที่เพิ่มในการผลิตเนื้อหาหลักพุทธธรรมระดับชาวบ้าน และเผยแผ่ให้ความรู้ความเข้าใจหลักพุทธธรรมที่เหมาะสมโดยปรับให้สอดคล้องกับวัฒนธรรม ประเพณีของแต่ละชุมชน ในช่วงการสนทนาธรรมก่อนเข้าสู่พิธีสวดมนต์หรือพุทธพิธีในวันพระและวันสำคัญของพุทศาสนา ความฉลาดที่เกิดแต่การเรีนคิดจากการสนทนาธรรมสามารถนำไปใช้เป็นแนวทางในการดำเนิน

ชีวิตและหน้าที่การงานที่ชอบ (สัมมาอาชีพะ) ของประชาชนในชุมชน และการที่วัดทำให้ประชาชนในชุมชนเกิดสภาวะรู้เข้าใจถึงแก่นสาระทางพุทธธรรมเป็นพุทธิปัญญาภายใต้สภาวะธรรม และสามารถนำไปใช้ประโยชน์ได้ในการดำเนินชีวิตและหน้าที่การงานอย่างมีประสิทธิภาพผลเท่ากับเป็นการเสริมความแข็งแกร่งให้กับพุทธศาสนาอีกทางหนึ่ง อันจะยังประโยชน์ต่อมนุษยชาติสืบไป

องค์ความรู้ใหม่

กระบวนการพัฒนาพุทธิปัญญาของวัด เป็นความรู้ในทางพุทธธรรมที่วัดของชุมชนโดยพระสงฆ์มีหน้าที่เผยแผ่พุทธธรรมตามประเพณีที่ปฏิบัติสืบต่อกันมาและประสบผลสำเร็จในการทำให้ประชาชนในชุมชนมีความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธรูปศาสนาในระดับหนึ่ง การที่จะทำให้ประชาชนในชุมชนเข้าใจเข้าถึงหลักพุทธธรรมและสามารถนำไปปรับใช้เป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตและสัมมาอาชีพนั้น จำเป็นต้องทำหน้าที่ของพระสงฆ์ในการผลิตเนื้อหาธรรมในการสนทนาธรรมโดยอธิบายพร้อมยกตัวอย่างประกอบการอธิบายให้ประชาชนเกิดความรู้ ความเข้าใจในหลักพุทธธรรมที่สามารถนำไปปฏิบัติได้ และควรที่จะดำเนินการก่อนสวดมนต์หรือพุทธพิธีตามปกติปฏิบัติ ดังภาพ

ภาพที่ 1 กระบวนการพัฒนาพุทธิปัญญาของวัด

เอกสารอ้างอิง

- จำนง อติวัฒนสิทธิ์ และคณะ. (2540). *สังคมวิทยา*. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.
- दनัย ไชยโยธา. (2538). *ลัทธิศาสนาและระบบความเชื่อกับประเพณีนิยมในท้องถิ่น*. กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์.
- พระมหาประยุทธ์ ปยุตโต. (2512). *บทบาทของพระสงฆ์ในสังคมไทยปัจจุบัน*. กรุงเทพฯ : บริษัทบพิธจำกัด.
- พระสุธีวรญาณ. (2549). *พุทธศาสตร์ปริทรรศน์: รวมผลงานทางวิชาการเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา*. กรุงเทพฯ : สุขภาพใจ.
- รัชนิกร เศรษฐ์. (2528). *สังคมวิทยาชนบท*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2546). *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2542*. กรุงเทพฯ : นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่น.
- สถานทูตสหรัฐอเมริกาและสถานกงสุลในประเทศไทย. (2563). *รายงานว่าด้วยเสรีภาพทางศาสนา นานาชาติในประเทศไทยพ.ศ. 2563*. เข้าถึงได้จาก: <https://th.usembassy.gov/th/our-relationship-th/official-reports-th/2020-international-religious-freedom-report-thailand-th/>
- สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตโต). (2561). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์*. กรุงเทพฯ : สหธรรมิก.
- สมภาร พรหมทา. (2546). *มนุษย์กับศาสนา*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สยาม.
- อัลเบิร์ต ไอน์สไตน์. (2545). *มนุษยชาติอันเป็นที่รัก*. เรียบเรียงโดย วิจักขณา. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สมิต.
- อานนท์ อาภาภิรม. (2525). *สังคม วัฒนธรรม และประเพณี*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ โอเดียนสโตร์.
- Bloom, B.S., et al. (1956). *Taxonomy of Educational Objectives: Handbook I: Cognitive Domain*. New York : David McKay Co.th.
- Bruner, J. (1960). *The Process of Education*. Cambridge, Mass. : Harvard University Press.
- Dummett, M. (1991). *The Logical Basis of Metaphysics*. London : Duckworth.

Gupta, D. (2022). *7 Types of Knowledge: Explicit, Implicit, Tacit, & More*. Retrieved from: <https://whatfix.com/blog/types-of-knowledge/>

Polanyi, M. (1969). *Knowing and Being*. London : Routledge and Kegan Paul.